

Максим НЕСТЕЛЄСВ

к. філол. наук, доцент,
Донбаський державний педагогічний університет

АРХЕТИП „БОГА-МАТЕРІ” В ЛІРИЦІ В. СТУСА

У статті аналізується провідний синкретичний архетип у ліриці В. Стуса – архетип „Бога-матері”. Досліджено спільну для його текстів тематику теодицеї, материнського комплексу, поєднання язичницького світогляду з християнським. Визначено особливості ідейного та структурного розмиття меж між образами Бога, матері й України та прояснено авторську мету звернення до цих образів у контексті шістдесятництва та постмодернізму.

Ключові слова: архетип, образ, шістдесятники, мотив, поезія

Творчість В. Стуса – багатогранне естетичне явище, яке не вкладається в літературознавчі канони та системи. Так, зокрема, його приналежність до „шістдесятників” останнім часом уже не видається однозначно доведеною та підтверджує радше часову, ніж духовно-мистецьку приналежність. Значна кількість літературознавців (М. Жулинський, Д. Стус, Ю. Бедрик, О. Рарицький, Г. Віват та ін.) досліджувала різні аспекти його творчості, проте і дотепер не вироблено адекватного підходу до його поезики, попри всі намагання авторів дисертацій і монографій.

Мета нашої статті полягає у визначенні особливостей поетичного стилю В. Стуса за допомогою аналізу провідного концепту (архетипу) в його ліричному мікрокосмі. На нашу думку, саме завдяки концептному (архетипному) методу і можна розтлумачити його поезію, які, на нашу думку, є переважно постмодерними, ніж модерними, у контексті шістдесятництва.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- окреслити поняття „архетип”;
- проаналізувати центральний архетип (концепт) у ліриці В. Стуса;
- зазначити специфіку функціонування архетипу „Бога-матері” в поезіях В. Стуса.

Архетип в аналітичній психології К. Г. Юнга є досить нечітко окресленим поняттям, „порожнім, формальним елементом... чимось на зразок аргіогі заданої формальної можливості уявлення” [7, 112].

Психолог постійно наголошував на тому, що архетипи визначаються „не змістовно, а лише формально” [7, 112], оскільки зміст з’являється тоді, коли щось стає свідомим, тоді як архетип – це щось на кшталт несвідомої осевої структури. К. Г. Юнг виділяв декілька основних архетипів: Аніма, Анімус, Тінь, Мудрий старий (Бог), Дитина (немовля), Мати та Трікстер. Важливо, що науковець часто зазначав, що жоден із них не існує окремо та найчастіше вони взаємозв’язані, та навіть об’єднуються один з одним.

Визначення центрального архетипу у творчості В. Стуса – надзвичайно складне завдання, зважаючи на складність його стилю, однак, ураховуючи зауваження К.Г. Юнга щодо синкретичної природи функціонування цих „несвідомих форм”, спробуємо довести, що провідним архетипом у його ліриці є архетип „Бога-матері”.

Притаманна В. Стусові релігійна спрямованість світомислення, відображена у віршах, неодноразово відзначалася дослідниками, а М. Васків навіть зазначає, що „*слова Бог (Господь) і мати є одними з найуживаніших у творах В. Стуса*” [1, 29]. Однак, на нашу думку, релігійна образність у його ліриці, окрім її потужного інтертекстуального аспекту, постає у доволі неоднозначному світлі, що вирізняє поета від інших його сучасників. Поетичні символи В. Стуса – парадоксальне поєднання язичницького та християнського, що засвідчує перемогу філософського світогляду чину, сповненого прагнення до націєтворення силою слова. Саме з язичництва поет запозичує образ Великої Матері, який у нього проектується на образ України, однак, користуючись біблійними аналогіями, він звертається до Бога, проте бачить всюди рідну Україну, яка в його найвідомішому вірші „О земле втрачено, явися...” має врятувати йому душу. Важливо, що саме мати-Україна, а не Бог можуть порятувати поетову душу. Таким чином, образи Бога, матері й України у В. Стуса своєрідно поєднуються, проте ця певна гетерогенність поєднання в митця призводить до розмиття меж між базовою опозицією людської свідомості – протиставлення „свій/чужий”.

Г. Віват, аналізуючи вірші поета, робить цілком обґрунтоване спостереження, що „*у своїх віршах митець часто ототожнював Україну з матір’ю (велич материнської жертвності), дружиною (чистота подружньої вірності), сестрою (ніжність сестринської*

любові)” [2, 25]. Цікаво, що дослідниця не відзначає амбівалентності цього центрального образу, зокрема, окреслюючи лейтмотиви в його тексті „За літописом Самовидця”, де поет специфічно згадує поруч Україну, матір і Бога:

*...за хмарами хмари, за димом пожарищ – високо
зоріє на пустку давно збайдужіле божя.
Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами бродить, а то й накликає Москву.
залялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
підводиться мати – в годину свою грозову... [5, 207].*

За К.Г. Юнгом, „архетип матері становить основу так званого комплексу матері” [6, 174], а мати в несвідомому завжди має подвійну структуру: „одна любить, інша страхає” [6, 172], що в психології ще з часів О. Вейнінгера утвердилось як панування двох жіночих психотипів у людській психіці: жінки-матері та жінки-повії. Власне, саме таку амбівалентність і утверджує В. Стус, окреслюючи образ „Бога-матері”, Бога, який любить, як мати, і страхає, як всемогутній і всесильний творець.

В. Стус вибудовує свій поетичний світ (можна сказати навіть ширше – і життєву долю) у межах визначальної бінарної опозиції свій/чужий. У поета вона набуває не тільки ідеологічних рис (свої – щирі українці, ладні загинути за Україну; чужі – усі, хто проти України як ідеї), а і достоту онтологічних. С. Саковець справедливо зазначає, що, „як наслідок цього антитетичного сприйняття дійсності, автор виявляє дуалістичне ставлення до України” [3, 431]. Витворюючи оксиморон „рідна чужина” (еквівалентом якого є „чужа мати”), В. Стус намагається поєднати в національному бутті протилежності, засуджуючи таким чином усіх тих, хто шукає відмінності та не хоче бачити спільності. У вірші, де з'являється це словосполучення, поет наголошує саме на релігійному аспекті зради національного як храму віри:

*Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти повернувся, але край – не верне:
йому за трумну пільма кам'яна.
Як тяжко нагодитись і піти,
тамуючи скупу сльозу образи,
радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край – то царство німоти [5, 189].*

Християнство (а образ Христа-месії є достатньо значущим для В. Стуса), що теж містить велику кількість парадоксальних оксиморонів і метафор, для митця стає тим полем значень, де віра і зрада набувають уже небесного смислу, позбуваючись банальних земних (профанних) конотацій. І нерідко як Бог, так і Україна для нього – і чуже, і рідне водночас: «*Прощай, Україно, моя Україно, / чужа Україно, навіки прощай!*» [5, 251].

В. Стус, лишаючись вірянном в офіційно-атеїстичній радянській державі (ще один конфлікт свого/чужого), у поезіях балансує між теодицеєю та тичинівським пантеїзмом. Зокрема, вірш „Немає Господа на цій землі” [5, 245], де зображено ситуацію, коли „не стерпів Бог – сперед очей тікає”, не знайшовши протидії „потворному богу”, який прагне, „аби світ безнебним став”, закінчується так: „Пан-Бог – помер”. Звичайно, окрім виразного переосмислення загальновідомої сентенції Ф. Ніцше, В. Стус формально продовжує шевченківську лінію богозасудження та боговиправдання (теодицеї). У Т. Шевченка, зокрема, багато напозір атеїстичних фраз (як скажімо, „Бо немає Господа на небі!” – поема „Сон”; „А до того – Я не знаю бога” – „Заповіт”), однак у контексті – це радше спроби виправдати існування зла у світі в метафоричному діалозі з небом. Це ж наявне у В.Стуса ще ускладнюється завдяки притаманній українському світогляду пантеїстичності, найяскравіше вираженою П. Тичиною (творчість якого В. Стус досліджував) у відомому вірші: „Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, – Лиш Сонячні Кларнети”.

У „Тренах М. Г. Чернишевського” В. Стус, молитовно звертаючись до Бога, просить його повстати злом проти панівного зла, не пробачити, а помститись:

*Боже, не лютості – лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретьязі ці рознести.*

[...]

*Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,
лютості всенаученної
нам на всечас відпусти* [5, 231].

До певної міри В. Стус звертається у цьому вірші до Бога Старого Заповіту (безжалісного, нещадного до ворогів, Бога праведної війни), а не до Бога Нового Заповіту (милосердного,

віддаленого від людських діянь). Протиставлення цих двох іпостасей сакрального (з наступним взаємопереходом деструктивного в конструктивне) є інваріантом опозиції своє/чуже, що в поета набуває подекуди різноманітних форм. До того ж В. Стус вимагає не ремствувати тоді, коли нам „на лоб поклав Господь свій світлий перст нищівний” [5, 232]. Ремствування мають поступитись усвідомленню потрібності того шляху, що є шляхом знищення себе старого з метою народження нового Я. І, наприклад, у вірші „Уже Софія відструменіла...” [5, 320] звернення до Бога вже не містить настільки непримиренно войовничих закликів, адже це прохання для себе, а не для народу:

*На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай мені, Боже, чесного шляху,
дай мені, Боже, гордого лику!* [5, 320].

Ситуація „люті і жаху” є постійним станом української нації, та й України загалом, „де все існує шкереберть” [5, 321], адже вона – це „навіжена матір” [5, 361], однак поет силою поетичного слова, слова, яке було спочатку і яке було у Бога, і яке було Богом, стверджує можливість відновити давно втрачену гармонію, часи козацької вольниці та віри передусім у себе.

У збірці „Веселий цвинтар” (1970) у поезії зі знаковою назвою „В мені уже народжується бог...” якраз і показано таку можливість. Важливо, що можливість „народження” – це якраз те, що і складає психосемантичне ядро архетипу „Бога-матері”. Цей стан, коли з „сотні сумнівів” [5, 138] у небесній карі всім грішникам і зрадникам проростає віра в себе, що і є вірою в те, що тебе створив Бог.

*Він хоче поза мене вийти. Прагне
рятуючи донищити мене,
аби на протязі, на буряних вітрах
я вийшов сам із себе, наче шабля
виходить з піхов. Хоче вийти геть,
щоб згасла свічка болю. Щоби тьма
впокорення мене порятувала
інобуттям. Іножиттям. Найменням
уже невласним: ось він, той загал,
яким кермує той шалений бог,
котрий в мені воліє народитись* [4, 61].

В іншому вірші з такою ж назвою, автор навіть стверджує, що це божественне проростання „поступово відмінняє душу”, тим

самим В. Стус окреслює ту тонку межу між митцем і творцем (зазначимо, що лише жінка може створювати нове життя, а не чоловік), коли ці слова стають практично синонімами. Водночас він відчуває, що подібне змагання з Богом доволі подібне на суперечку Господа з Люцифером, де диявольська роль неодмінно віддається поетові.

У поезії „Весь обшир мій – чотири на чотири...” образ матері не тільки поєднується з Богом, а й уже практично його заступає:

*І в кожній шибі – ніби дві жарини –
журливі очі вставлено. Це ти,
о пресвята моя зигзице-мати!
До тебе вже шляхів не наплатити
і в ніч твою безсонну не зайти.
Та жди мене. Чекай мене. Чекай,
нехай і марне, але жди, блаженна.
І Господові помолись за мене.
А вмру – то й з того світу виглядай. [5, 261].*

„Пресвята мати” має молитися Господові за сина, який у цьому ж вірші визнає, що „дальше смерті – рідна батьківщина” [5, 261]. К.Г. Юнг недаремно зазначав щодо складності образу матері: „Не буває усвідомлення без розрізнення протилежностей. Батьків принцип логосу виривається під час нескінченної боротьби з першотеплоти і пратемряви материнського лона, тобто саме з позасвідомості” [6, 186]. Мати втілює принцип любові, тоді як Бог – принцип влади, і коли, приміром, у вірші „Як хочеться вмерти!” В. Стус просить Бога –

*...дай, Господи, – вмерти!
Пропасти, забутись,
зійти себе в зойках,
на друзки розпасти,
розвіятись в вітрі,
згубитися в часі
і, вирвавши душу,
піти – в безімення! [5, 243-244].*

то, на противагу цьому, матір не треба ні про що просити, бо любов не вимагає додаткових умов. Певно, це якраз те, що мав на увазі К.Г. Юнг, кажучи „там, де нема любові, її місце посідає влада” [6, 201]. А ось як про цю роль любові-матері каже В. Стус:

*а матірні руки,
осклілим світанням
піднеслі над світом,*

*шукають навпомац
синівське привиддя... [5, 244].*

В. Стус, осмислюючи і переосмислюючи образ Бога у своїй ліриці передусім у контексті протиставлення свій/чужий, вибудовує власну онтологію божественного та шлях порятунку людини, що полягає у вірі у свою богоствореність. Людина в поезіях Стуса – це завжди незавершений „людський проект” (Ж.-П. Сартр), що перебуває у вічному становленні й пошуку, це своєрідне „Бог-матір”, у якому міститься авторське неоднозначне ставлення до України. А роль поета, на думку В. Стуса, полягає якраз у тому, щоб чітко вказати своїх і чужих, окреслити своєрідне семантичне коло для сильних духом, яке б захищало їх від чужорідних спокус і небезпек.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Васьків М.* „...На одній площині тримався всесвіт, пан-господь і я” / *Микола Васьків* // Актуальні проблеми української літератури і фольклору: Наук. зб. – Випуск 2. – Донецьк : Кассіопея, 1998. – С. 28–31.
2. *Віват Г.* Семантика художніх символів у поетичному просторі Василя Стуса: Монографія / *Ганна Віват*. – Одеса : ФОР Бондаренко М.О., 2014. – 264 с.
3. *Саковець С.* Міфопоетика творчості Василя Стуса / *С. Саковець* // Наукові записки [Національного університету „Острозька академія”]. Сер.: Філологічна. – 2008. – Вип. 10. – С. 428–435.
4. *Стус В.* Дорога болю: Поезії / *Василь Стус*. – К. : Радянський письменник, 1990. – 256 с.
5. *Стус В.* Палімпсест. Вибране / *Василь Стус*. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
6. *Юнг К.Г.* Архетип і несвідоме: пер. з нім. / *Карл Густав Юнг*. – К. : Укр. письменник, 2014. – 358 с. – (Світло світогляду).
7. *Юнг К.Г.* Архетипи і колективне несвідоме: Пер. з нім. Катерина Котюк / *Карл Густав Юнг*. – Львів : Видавництво „Астролябія”, 2012. – 588 с.

REFERENCES

1. Vas'kiv M. „...Na odniy ploshchyni trymavsyia vsesvit, pan-hospod' i ya” [“On the same plane kept the universe, Lord and me”], *Aktual'ni problemy ukrayins'koyi literatury i fol'kloru* [Actual problems of Ukrainian literature and folklore], No. 2, Donets'k, Kassiopeya, 1998, pp. 28–31 [In Ukrainian].
2. *Vivat H.* Semantyka khudozhnikh symboliv u poetychnomu prostori Vasylya Stusa [Semantics of art symbols in the poetic space of Vasyl Stus], Odesa, FOP Bondarenko M.O., 2014. 264 p. [In Ukrainian]

3. *Sakovets' S. Mifopoetyka tvorchosti Vasylya Stusa* [Mythopoetics of creativity by Vasyl Stus], *Naukovi zapysky [Natsional'noho universytetu „Ostroz'ka akademiya”]*, Ser. *Filolohichna* [Scientific notes [of National University “Academy of Ostroh”], Philological series], 2008, No. 10, pp. 428–435 [In Ukrainian].

4. *Stus V. Doroha bolyu: Poeziyi* [Road of Pain: Poetry], Kyiv, Radyans'kyu pys'mennyk, 1990. 256 p. [In Ukrainian]

5. *Stus V. Palimpsesty. Vybrane* [Palimpsestes. Selected works], Kyiv, Fakt, 2003. 432 p. [In Ukrainian]

6. *Yung K.G. Arkhetyp i nesvidome* [Archetype and the Unconscious], Kyiv, Ukr. pys'mennyk, 2014. 358 p. [In Ukrainian]

7. *Yung K.G. Arkhetypy i kolektyvne nesvidome* [Archetypes and collective unconscious], Lviv, Vydavnytstvo „Astrolyabiya”, 2012. 588 p. [In Ukrainian]

АННОТАЦИЯ

Максим Нестелеев. Архетип „Бога-матери” в лирике В. Стуса

В статье анализируется центральный синкретический архетип в лирике В. Стуса – архетип „Бога-матери”. Исследовано общую для его текстов тематику теодицеи, материнского комплекса, соединения языческого мировоззрения с христианским. Определены особенности идейного и структурного размывания границ между образами Бога, матери и Украины и объяснено авторскую цель обращения к этим образам в контексте шестидесятництва и постмодернизма.

Ключевые слова: архетип, образ, шестидесятники, мотив, поэзия.

ABSTRACT

Maxim Nestelieiev. The archetype of „God-mother” in V. Stus’s lyrics

The central syncretic archetype in V. Stus’s lyrics, the archetype of „God-mother”, is analyzed in the article. The general themes of his texts such as theodicy, maternal complex, connections between Christian and pagan worldviews are also studied. The features of the ideological and structural diffusion of boundaries between images God, mother and Ukraine are defined. The author’s purpose of resorting to these images in the context of counter-culture of the sixties and postmodernism is also explained. V. Stus thinking and rethinking image of God in his lyrics especially in the context of the opposition of self/other builds his own ontology of divine and profane. V. Stus structures his poetic world (and even more – his own destiny) within the prevailing binary opposition self/other. Human in the poetry by Stus is always an unfinished “human project” (J.-P. Sartre), which is in perpetual formation and search. V. Stus asserts the ambivalence, outlining the image of „God-mother”: God who loves as a mother and who is terrifying as an omnipotent and all-powerful creator. Lyrical hero in V. Stus’s poetry is always in perpetual formation and search; it is a kind of „God-mother”, which contains the author’s ambiguous attitude towards Ukraine. And the role of the poet, according to V. Stus, is to clearly indicate his own ones and others, to describe a kind of

semantic circle for strong spirits, which would protect them from alien temptations and dangers.

Keywords: archetype, image, counter-culture of the sixties, motive, poetry.

Стаття надійшла до редколегії – 17.12.2015 – Article received by Editorial Board

Рецензент – доц. Соловей О. Є.

Reveiwed by Doc. Oleh Solovey